

Polonika w księgozbiorze klasztornym karmelitów bosych w Berdyczowie (na podstawie katalogu z 1781 r.). Zarys problemu

Berdyczów, położony w województwie kijowskim, był nie tylko znany z handlu i słynnych jarmarków, lecz także stanowił ważne sanktuarium maryjne oraz jeden z największych w XVIII w. rzymskokatolickich ośrodków zakonnych na ziemiach Ukrainy Prawobrzeżnej. Wojewoda kijowski Janusz Tyszkiewicz (zm. 1649) jako wotum za uwolnienie z niewoli tatarskiej zapisał w Trybunale Koronnym Lubelskim 19 VII 1630 r. swój zamek i plac w Berdyczowie karmelitom bosym. Donator był pierwszym z kijowskiej gąłęży swego rodu konwertytą z prawosławia na katolicyzm. Z fundacji J. Tyszkiewicza powstał obronny kompleks składający się z klasztoru i kościoła, zwany Fortecą Najświętszej Maryi Panny. Poświęcenie dolnego kościoła pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, św. Michała Archanioła, św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty odbyło się 22 VII 1642 r.; fundator ofiarował świątyni przechowywany w rodzinie od wielu lat obraz Najświętszej Maryi Panny.

Zespół klasztorny należał do Polskiej Prowincji Zakonu Karmelitów Bosych pod wezwaniem Ducha Świętego, a przez władze zakonu w Rzymie został przeznaczony na dom misyjny. Zdecydowało o tym położenie placówki w Europie Wschodniej (na terenie diecezji kijowskiej, później – łucko-żytomierskiej), na styku dwóch kultur, pobizantyńskiej (prawosławnej) i łacińskiej (katolickiej). Po trzecim rozbiórce Rzeczypospolitej – wraz z konwentami karmelitańskimi w Wiśniowcu, Kamieńcu Podolskim i Kupinie – klasztor berdyczowski znalazł się w prowincji ruskiej, również pod wezwaniem Ducha Świętego. Według „katalogu” mnichów z 1770 r. ośrodek berdyczowski liczył 33 zakonników, w tym 19 kapłanów i 14 braci¹. Władze carskiej Rosji skasowały klasztor w 1866 r.

Historia księgozbioru jest ściśle powiązana z dziejami klasztoru. W 1648 r. wskutek powstania kozackiego, któremu przewodził Bohdan Chmielnicki, karmelici opuścili klasztor. Losy biblioteki w tym czasie pozostają nieznane, lecz można przypuszczać, że poniosła ona jakieś straty wynikające z działań wojennych. W latach 1684 i 1686, gdy spadkobiercy fundatora klasztoru planowali usunąć zakonników z Berdyczowa, opuszczony przez karmelitów budynek został obrabowany, być może ucierpiała także biblioteka. Karmelici powrócili do Berdyczowa w 1720 r. i odbudowali klasztor. Na drugą połowę XVIII w. przypada okres największego rozwoju tego ośrodka.

Z inicjatywy prowincjała o. Andrzeja Bardeckiego przy klasztorze założono szkołę średnią podwydziałową, która prowadziła zajęcia dydaktyczne już od 1 IX 1796 r. Cel jej

¹ Dział Starych Druków Biblioteki Narodowej im. W.I. Wernadskiego w Kijowie, sygn. In.2471, *Catalogus religiosorum et monialium carmelitarum discalceatorum Provinciae Polonae S. Spiritus. In Anno 1772, [Berdicoviae 1772]*, k. D₂-D₃.

działalności stanowiło przygotowanie młodzieży do życia zakonnego w Karmelu i położenie podwalin pod przyszły rozwój tej prowincji. Placówka istniała do 1806 r., a następnie została odnowiona jako szkoła powiatowa w 1811 r. Cieszyła się popularnością, słynęła z wysokiego poziomu nauczania z prawem dostępu do Uniwersytetu Wileńskiego po uzyskaniu dyplomu jej ukończenia. Nauczyciele i uczniowie korzystali ze zbiorów biblioteki klasztornej i publikacji tamtejszej oficyny przeznaczonych do zajęć dydaktycznych. Oprócz tego szkoła miała podręczną biblioteczkę².

Po kasacie klasztoru przez władze rosyjskie w 1866 r. jego księgozbiór został przewieziony do Kijowa i przekazany Bibliotece Uniwersyteckiej (1878), a następnie wraz z nią włączony do Biblioteki Narodowej Ukrainy (1927-1928).

Pozostałości po berdyczowskiej kolekcji stanowią największy w zasobach bibliotecznych Ukrainy zespół książek pochodzących z dawnych księżnic klasztorów katolickich. Obecnie 4852 woluminy z biblioteki karmelitów bosych są przechowywane w Dziale Kolekcji Historycznych (DKH – Відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій) Biblioteki Narodowej Ukrainy im. W.I. Wernadskiego w Kijowie (BNUW – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського). Niewielka liczba publikacji tej proveniencji znajduje się w zasobach Działu Starych Druków i Rzadkich Książek (DSD – Відділ стародруків та рідкісних видань) BNUW w zespołach: inkunabułów, paleotypów, elzewirów, kolekcji wydań tłoczonych czcionką łacińską od drugiej połowy XVI do pierwszej ćwierci XIX w.

Różnym aspektem historii księgozbioru berdyczowskiego, proveniencjom oraz charakterystyce księgozawczej poszczególnych grup starych druków poświęcono kilka bibliotek i księgozawczych publikacji. Ukraińska autorka E. Kolesnik w swojej pracy na temat książkowych kolekcji BNUW podała ogólną charakterystykę zasobu karmelitańskiego (ujęcie to jest naznaczone optyką przyjmowaną w czasach państwa radzieckiego)³. O proveniencjach oraz źródłach odnoszących się do starych druków i historii biblioteki klasztoru berdyczowskiego traktują dwa artykuły Ireny Ciborowskiej-Rymarowycz⁴. W kilku publikacjach ukraińskich badaczy omówiono książki o tematyce hagiograficznej i astronomicznej⁵. Także źródłoznawcza praca Urszuli Paszkiewicz *Catalogus cathalogorum* przynosi wiadomości o archiwaliach dotyczących historii i zakresu tematycznego zespołu berdyczowskiego⁶.

² Zob. prace B.J. Wanata: *Zakon karmelitów bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605-1975*, Kraków 1979, s. 377-402; *Szkoły karmelitów bosych na Ukrainie*, [w:] *Karmelici bosy w Polsce 1605-2005. Księga jubileuszowa*. Praca zbiorowa pod red. C. Gila, Kraków 2005, s. 123; *Klasztor karmelitów bosych w Berdyczowie na Ukrainie. Studium monograficzne*, Kraków 2007, s. 216, 219, 233.

³ Zob. E. Kolesnik, *Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР*, Киев 1988, s. 40-44.

⁴ Zob. I.O. Ціборовська-Римарович, *Провенієнції стародруків Бердичівського монастиря босих кarmелітів як джерело до історії формування бібліотечного фонду*. Тези, [in:] *Бібліотека. Наука. Комунікація. Матеріали Міжнар. наук. конференції (Київ, 6-8 жовтня 2015) б Київ 2015*. Ч. 1, Київ 2015, s. 205-207; таж, *Джерела для дослідження історії формування фонду книгозбірні Бердичівського монастиря босих кarmелітів*, [in:] *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. Вип. 44, Київ 2016, s. 329-343.

⁵ Zob. таж, *Агіографічна література у книгозбірнях католицьких монастирів Луцької/Луцько-Житомирської дієцезії XVII-XIX ст.: репертуар видань та їх роль у формуванні духовності чернечих осередків*, [in:] *Рукописна і книжкова спадщина України*. Вип. 19, Київ 2015, s. 108-117; таж, *Стародружки астрономічної тематики в бібліотеках католицьких монастирів Луцької/Луцько-Житомирської дієцезії XVII – першої половини XIX ст.*, [in:] *Українське Небо 2. Студії над історією астрономії в Україні: Збірник наук. праць*, за заг. ред. О. Петрука. Львів 2016, s. 570-591; В. Соколов, *Книга з астрономії та поширення астрономічних знань в Україні у XVIII столітті*, [in:] *Українське Небо 2...*, s. 621-622, 635-636.

⁶ Zob. U. Paszkiewicz, *Catalogus cathalogorum. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 roku*, Warszawa 2015, s. 52.

Najstarszy znany katalog księżnicy karmelitów w Berdyczowie „Index librorum Bibliothecae Carmelitarum Discalceatorum] Conventus Berdicoviensis, conscriptus In Anno D[omi]ni 1781 Mense Decembri”, liczący 122 strony, jest przechowywany w Instytucie Rękopisu (Институт рукопису) BNUW w Kijowie⁷. Spis ten stanowi podstawowe źródło do badań nad strukturą i zawartością zbiorów karmelitańskich w 1781 r. i prawdopodobnie w latach następnych, to jest do 1821 r. Pozwala także przeprowadzić charakterystykę formalną (liczbową, chronologiczną i językową) oraz rzeczową wyszczególnionych w nim woluminów. W katalogu tym sporządzano także opisy bibliograficzne wydań opublikowanych po 1781 r., które oczywiście dopisywano później, w momencie nabycia książek (aż do 1821 r.). Dlatego pojawiają się w nim 23 opisy bibliograficzne poloników dziewiętnastowiecznych. Zliczając ilość pozycji w księgozbiorze uwzględniono te edycje.

Ogółem katalog zawiera 3467 pozycji bibliograficznych w 7264 woluminach, w tym 1102 pozycje (ok. 32%) to polonika różnych kategorii (poza proveniencyjnymi, gdyż te stanowią całość zasobu). W kontekście naszego artykułu terminem *polonicum* określamy utwory polskich autorów, druki w języku polskim, książki dotyczące historii, kultury, ustroju Rzeczypospolitej i edycje polskich oficyn.

Zbiór podzielono na 20 działów tematycznych: „Scriptura, Patres, Commentatores” „sub Littera” „E” (210 pozycji bibliograficznych, w tym 13 poloników, co stanowi ok. 6%); „Theologi moralistae et specul[ativae]” „sub Littera” „D” (248 poz., w tym poloników 59, ok. 23%); „Theologi controversistae” „sub Littera” „C” (199 poz., w tym 55 poloników, ok. 27%); „Theologi canonistae” „sub Littera” „G” (135 poz., w tym 35 poloników, ok. 26%); „Concionatores” „sub Littera” „F” (252 poz., w tym 157 poloników, ok. 62%); „Spiritualis latini” „sub Littera” „P” (238 poz., w tym 94 polonika, ok. 39%); „Spiritualis polonici” „sub Littera” „L” (169 poz., poloników 100%); „Historici sacri et profane” „sub Littera” „O” (390 poz., w tym 165 poloników, ok. 42%); „Politici” „sub Littera” „M” (349 poz., w tym 123 polonika, ok. 35%); „Juridici” „sub Littera” „N” (147 poz., w tym 75 poloników, ok. 51%); „Philosophi” „sub Littera” „Q” (200 poz., w tym poloników 28, ok. 14%); „Cosmographie” „sub Littera” „R” (15 poz., poloników brak); „Polemici” „sub Littera” „S” (19 poz., które nie są polonikami); „Medici” „sub Littera” „T” (69 poz., w tym 22 polonika, ok. 32%); „Humaniores” „sub Littera” „K” (355 pozycji, w tym 101 poloników, to jest ok. 28%); „Galici” „sub Littera” „H”; „Germanici” „sub Littera” „I” (dwa polonika); „Italici” „sub Littera” „V”; „Variorum Linguae” oraz „Prohibiti” (134 poz.). Do sekcji „Variorum Linguae” zaliczono natomiast edycje w językach greckim, węgierskim, holenderskim, cerkiewnosłowiańskim, czeskim. W osobnym dziale umieszczono prohibita, liczące 134 tytuły. Składa się on z dwóch części: „Prohibiti” „sub Littera” „B”, w której opisano książki formatu 12° oraz 8° (93 poz., w tym cztery polonika), i „Prohibiti” „sub Littera” „A”, w której opisano książki formatu 4° (41 poz., w tym dwa polonika).

Należy podkreślić, że opisy katalogowe sporządzono odrębnie dla każdego wydania, a zawartość klocków została podana pod jednym numerem porządkowym. Zdarza się, że każda część kilkutomowego wydania ma osobny bibliograficzny zapis z kolejnym numerem. Adligaty jednego klocka mają osobne, ale nienumerowane zapisy bibliograficzne. Spis ilościowy sporządziliśmy w oparciu o numery zapisów bibliograficznych z dołączeniem opisów adligatów. Drukowane zbiory panegiryków odnotowywano pod wspólnym tytułem z jednym numerem porządkowym, np. „Panegyricorum volumen sermonumque – In variorum locis” lub „Laudationes funebres, variique sermones – In variorum locis”

⁷ BNUW, Instytut Rękopisu, f. 1, sp. 6413.

czyli „Kazania panegiryczne różne zebrane w iedną księęę. Róż. druk”⁸. W przypadku ksiąęek zdefektowanych, np. w dziale „Prohibiti”, ogólnie informowano o zawartości tomu, np. „Kazania niewiadomego autora, luterskie i bluźnierskie, nie cała ksiąęka”⁹.

Publikacje we wszystkich działach tematycznych zostały ułożone według formatów: od najmniejszego do największego. Zapis katalogowy w działach tematycznych miał następującą strukturę: numer porządkowy (zgodny z formatem), nazwisko autora, tytuł dzieła (określano numer i liczbę tomów albo części), miejsce wydania, rok. Przy czym w spisie odnotowano m.in. 17 poloników bez wskazania roku wydania, 29 – bez określenia miejsca druku, zaś 20 – bez podania roku i miejsca publikacji. Wśród tych ostatnich w trakcie opracowania materiału udało się ustalić miejsca druku niektórych edycji. Z wyżej wymienionych względów otrzymane wyniki liczbowe w pewnym sensie nie są dokładne.

W katalogu nie podawano informacji dotyczących drukarni, w których wytłoczono ksiąęki. W przypadku niektórych opisów nie rejestrowano także imion autorów dzieł, a niekiedy zmieniono tytuły wydań (nie odpowiadają one zapisom na kartach tytułowych)¹⁰.

Większość druków o tematyce religijnej z wieków XVI i XVII opublikowano w języku łacińskim. Ksiąęki z zakresu anatomii są dwujęzyczne (łacińskie i polskie). Dzieła historyczne powstałe w XVII w. oraz większość opracowań z zakresu prawa wydano w języku łacińskim. Natomiast publikacje z XVIII w. w większości wydrukowano w języku polskim.

Zasięę chronologiczny poloników obejmuje wydania z XVI w. – 32 edycje (w tym 27 w języku łacińskim, pięć – w polskim), XVII w. – 201 druków, XVIII w. – 780 publikacji, z pierwszej ćwierci XIX w. – 23 ksiąęki w języku polskim, bez wskazania roku i miejsca wydania – 66 druków.

W księęozbiorze dominuje literatura teologiczna: bibliistyka (edycje Pisma św. i komentarze do niego), patrystyka, hagiografia, teologia kontrowersyjna i duchowa, homiletyka oraz ustawodawstwo zakonne. Gromadzono ponadto zbiory panegiryków, podręęczniki retoryki i gramatyki języka łacińskiego, polskiego, francuskiego i niemieckiego, a także dzieła autorów antycznych. W bibliotece znajdowały się publikacje z zakresu historiografii Rzeczypospolitej, powszechnej i Kościoła katolickiego, historii naturalnej, medycyny, kosmografii i inne. Kolekcja służyła przede wszystkim edukacji zakonników, ich przygotowaniu do pracy duszpasterskiej i apostołskiej oraz w większym lub mniejszym stopniu odzwierciedlała różne aspekty działalności zakonników: duszpasterski, oświatowo-edukacyjny i wydawniczy.

We wszystkich działach tematycznych odnotowano publikacje, które ukazały się w drukarniach funkcjonujących na obszarach Europy Zachodniej, dawnej i współczesnej

⁸ BNUW, Insytut Rękopisu, f. 1, spr. 6413, Index librorum Bibliothecae Carmelitarum Discal[eatorum] Conventus Berdicoviensis, conscriptus in Anno D[omi]ni 1781, Mensi Decembri, s. 31.

⁹ Tamże, s. 115.

¹⁰ Tamże, s. 17: „Przestroga Duchowieństwa Franc. O szkodach w niedowierstwie, Warszawa 1774”; opis bibliograficzny według *Bibliografii polskiej* Karola Estreichera: Ceruta Jacek, *Przestroga duchowieństwa o szkodach z niedowierstwa wynikających*, Warszawa 1774 (E. XV-XVIII, 14, 125; sygn. według katalogu rękopiśmiennego C/63). Tamże, s. 18: „Nauka PP. Dysydenów z Nauk Starod. Kościoła zniesiona. – Wilno, 1733”; opis bibliograficzny według K. Estreichera: Barszcz Jerzy, *Nauka pp. Dissidentów zniesiona*, Wilno 1733 (E. XV-XVIII, 9, 139; sygn. według katalogu rękopiśmiennego C/32). Tamże, s. 48: „Historia rewolucji Portugalskiej z franc.”; opis bibliograficzny według K. Estreichera: Vertot Aubert Rene, *Historia Rewolucji Portugalskiej z Francuskiego na Polski język Przełożona*, W Wilnie: W Drukarni J.K.M. WW. XX. Franciszkanów, 1753 (E. XV-XVIII, 32, 391; sygn. według katalogu rękopiśmiennego O/18).

Rzeczypospolitej, w tym w drukarni klasztoru berdyczowskiego. Są zatem wśród nich druki polskie, jak i polonika tematyczne. Liczba druków z poszczególnych oficyn wiąże się z tematyką książek oraz czasem ich publikacji. Produkcja drukarni funkcjonujących na obszarach Rzeczypospolitej od XVI do XVIII w., która zasilala berdyczowską kolekcję, przedstawia się następująco: Berdyczów, drukarnia klasztoru karmelitów bosych – 85 druków; Częstochowa, drukarnia klasztoru oo. paulinów na Jasnej Górze – 14 druków; Dobromil, drukarnia Jana Szeligi – jeden druk; Gdańsk (różne oficyny) – 23 druki; Kalisz, drukarnia kolegium jezuickiego – 24 druki; Kraków (różne oficyny) – 162 druki; Leszno, drukarnia Daniela Vettera – jeden druk; Łowicz, drukarnia prymasowska – jeden druk; Lublin (różne oficyny) – 39 druków; Lwów, drukarnia kolegium jezuickiego, oficyna Bractwa Św. Trójcy oraz inne – 96 druków; Oliwa, drukarnia klasztoru oo. cystersów – jeden druk; Poczajów, drukarnia monasteru Zaśnięcia NMP oo. bazylianów – 17 druków; Poznań, drukarnia kolegium jezuickiego – 42 druki; Przemyśl, drukarnia kolegium jezuickiego – 22 druki; Sandomierz, drukarnia kolegium jezuickiego – 27 druków; Supraśl, drukarnia monasteru Zwiastowania NMP – dziewięć druków; Toruń, drukarnia kolegium jezuickiego – sześć druków; Warszawa (różne oficyny) – 155 druków; Wilno (różne oficyny) – 53 druki; Wrocław (różne oficyny) – 14 druków; Zamość, drukarnia akademiicka – osiem druków. Edycje poloników z księgozbioru berdyczowskiego pochodziły także z zachodnioeuropejskich oficyn i tłoczono były m.in. w: Antwerpii, Bazylei, Frankfurtie nad Menem, Kolonii, Kulm, Lipsku, Rzymie, Strasburgu, Wenecji i Wiedniu. Pojedyncze druki pochodziły z oficyn w Nowogrodzie Siewierskim – np. „Nowa miara starej wiary”¹¹ autorstwa arcybiskupa czernihowskiego Łazarza Baranowicza (drukarnia Ł. Baranowicza przy monasterze spaskim, 1676), Braniewie i St. Petersburgu. Zawartość biblioteki klasztornej może zatem świadczyć o uzupełnianiu zespołu książkami wydawanymi w bardzo zróżnicowanych ośrodkach wydawniczych.

Historiografię polską reprezentują Stanisława Orzechowskiego „Annales Polonici ab excessu Sigismundi”¹², Marcina Kromera „Polonia Li. 2” oraz „De origine et rebus gestis Polonorum”¹³, Wojciecha Tylkowskiego „Historye z osobliwszemy rewolucyami”¹⁴, Joachima Pastoriusa „Historiae Polonae plenioris partes duae” oraz „De Conjuracione Tartarorum Cosacorum contra Reg. Pol.”¹⁵, polski przekład łacińskiego utworu Jana Skorskiego „Lechus Carmen Heroicum – Lech Polski albo wolnego Narodu początki” w tłu-

¹¹ BNUW, Instytut Rękopisu, f. 1, spr. 6413, Index librorum Bibliothecae..., s. 114. Tytuł dzieła: Ł. Baranowicz, *Nowa miara starej wiary Bogiem udzielona ... Ojcu Łazarzowi Baranowiczu...*, [Nowogród Siewierski]: Z typografiej archiepiskopskiej w Nowogrodku Siewierskim zostaiący, 1676.

¹² Tamże, s. 46, 48. Zapisy katalogu dotyczą dwóch edycji dzieła S. Orzechowskiego: *Annales Stanisłai Orichovi[i] Okszi[i]. Adjunximus vitam Petri Kmitae*, Dantisci: Apud Georgium Forsterum, 1643 oraz Dobromil: In officina Joannis Szeliga, 1611.

¹³ Tamże, s. 48, 55, 56. Tytuły dzieł M. Kromera: dwie edycje *De origine et rebus gestis Polonorum Libri XXX...*, Basileae: Ex officina Joannis Oporini, 1555 oraz Basiliae: per Joannem Oporinum, 1558; *Polonia sive de origine et rebus gestis, Polonorum libri XXX...*, Coloniae Agrippinae: In officina Birekmanica; sumptibus Arnoldi Mylji, 1589; *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus, et republica regni Polonoci libri duo...*, Coloniae: Apud Maternum Cholinum, 1577 (katalog podaje rok 1563).

¹⁴ Tamże, s. 48. Tytuł dzieła: W. Tylkowski, *Historye z Osobliwszemi Rewolucyami pod tytulem, Stol Mądrości...*, [Lublin]: w Drukarni collegium Lubelskiego Societatis Jesu, 1741.

¹⁵ Tamże, s. 48, 49, 52. Tytuły dzieł J. Pastoriusa: *Historiae Polonae plenioris partes duae ejusdemq; dissertatio philologica de originibus Sarmaticis*, Dantisci: Sumptibus Simonies Beckensteinii, 1685; *Bellum scythico cosacicum, seu de conjuratione Tartarorum, Cosacorum, et plebis Russicae contra Regnum Poloniae...*, Dantisci: Sumptibus Geotgii Forsteri, 1652.

maczeniu Benedykta Kotfickiego¹⁶, Wojciecha Wijuka Kojalowicza „Historiae Lituanae ante Chr. Religionem”¹⁷ oraz Aleksandra Gwagnina „Kroniki Polskie, W. Xięstwa Litewskiego y Ziemi Pruskiej”¹⁸ i prace innych autorów.

O historii powszechnej traktują dzieła: Jeana-Françoisa Marmontela „Inkasy czyli zniszczenie Państwa Peru”¹⁹, Jacques’a-Bénigne’a Bossueta „Historia powszechna”²⁰, Tadeusza Judy Krusińskiego „Relatio Turcico-Persicae Legationis”²¹ czy Franciszka Bohomolca „Opisanie krótkie Państwa Tureckiego”²².

Na podstawie katalogu rękopiśmiennego można stwierdzić, że w bibliotece znajdowały się traktaty z różnych dziedzin teologii – m.in. dzieła Tomasza z Akwinu i Tomasza á Kempis, Cezarego Baroniusza, Piotra Skargi, Jana Argentusa, a także prace Jerzego Gengella, Marcina Rubczyńskiego, Klemensa Chodykiewicza, B. Kotfickiego, Protazego Neweraniego i wielu innych.

Dział druków medycznych katalogu liczy 69 pozycji, spośród których 22 opublikowano na terenie Rzeczypospolitej, co stanowi około 32% opisów znajdujących się w tej części. Dwa polonika wydano w języku łacińskim, a 20 – po polsku. W przypadku publikacji z zakresu botaniki można wskazać jedną edycję z XVI w. – „O przyrodzeniu ziół rozmaitych” Marcina z Urzędowa (Kraków 1595)²³, jedną z XVII w. – „Zielnik, Xięg pięć” Szymona (Syreniusza) Syreńskiego (Kraków 1613)²⁴, trzy druki bez roku wydania; pozostałe wydawnictwa pochodzą z XVIII w.

Katalog rękopiśmienny odnotowuje podręczniki z różnych dziedzin wiedzy – ich obecność w kolekcji wiąże się z prowadzeniem szkoły podwydziałowej w klasztorze. Wykładano w niej takie przedmioty jak: arytmetykę, algebrę, geometrię, trygonometrię, fizykę, geografę, historię grecką, rzymską, państwa rosyjskiego, historię świętą, historię naturalną, teologię chrześcijańską, retorykę, epistolografię, język łaciński, rosyjski,

¹⁶ Tamże, s. 49. Zapis katalogu dotyczy dzieła: J. Skorski, *Lech Polski albo wolnego y złotego narodu polskiego początki, starożytność, fortuna, y różne successów odmiany. Na wiersz oyczysty przełożone ...* przez X. Benedykta Kotfickiego..., Lwów: W Drukarni Brackiey SSS. Trócy, 1751. Edycja współczesna: J. Skorski, *Lech polski (1751) – fragment pieśni w przekładzie Benedykta Kotfickiego*, oprac. R. Krzywy, [w:] «Umysł stateczny i w cnotach gruntowny...». *Prace edytorskie dedykowane pamięci profesora Adama Karpińskiego*, red. R. Grześkawiak, R. Krzywy, Warszawa 2012, s. 277-291.

¹⁷ BNUW, Instytut Rękopisu, f. 1, spr. 6413, Index librorum Bibliothecae..., s. 53. Tytuł dzieła to: W. Kojalowicz, *Historiae lituanae pars prior; de rebus Lituanorum ante susceptam christianam religionem...*, Dantisc: Sumptibus Georgii Forsteri, 1650.

¹⁸ Tamże, s. 55. Tytuł dzieła to: A. Gwagnin, *Kronika Sarmacyey europejskiej, w której się zamyka krolestwo Polskie, ze wszystkimi Państwami, Xięstwami, y Prowincjami swemi...*, Kraków: W Drukarni Mikołaja Łoba, 1611.

¹⁹ Tamże, s. 51. Tytuł dzieła to: J.F. Marmontel, *Inkasy czyli zniszczenie Państwa Peru*, Warszawa: w Drukarni M. Greła, 1781.

²⁰ Tamże, s. 51. Zapis z katalogu dotyczy dzieła: J.-B. Bossuet, *Uwagi nad historią powszechną, objaśniającą porządek, wzrost religii, y odmiany państw*, Warszawa: w Drukarni Rzpłtley Schol. Piarum, 1793.

²¹ Tamże, s. 69. Zapis z katalogu dotyczy dzieła: T.J. Krusiński, *Tragica Vertentis belli Persici Historia...*, Leopoli: Typis Collegii Societatis Jesu, 1740.

²² Tamże, s. 50. Zapis z katalogu dotyczy dzieła: F. Bohomolec, *Opisanie Krotkie Panstwa Tureckiego*, Warszawa: W Drukarni Kollegium Societatis Jesu, 1770.

²³ Tamże, s. 88. Zapis z katalogu dotyczy dzieła: Marcin z Urzędowa, *Herbarz Polski, To iest O Przyrodzeniu Ziół Y Drzew Rozmaitych, Y Innych Rzeczy Do Lekarztw Należących, Księgi Dwoie*, Kraków: w Drukarni Łazarzowej, 1595.

²⁴ Tamże, s. 88. Zapis z katalogu dotyczy dzieła: S. Syreński, *Zielnik Herbarzem z ięzyka Łacinskiego zowią To iest Opisanie własne imion, kształtu, przyrodzenia, skutków, y mocy Ziół wszelakich Drzew Krzewin y korzenia ich, Kwiatu, Owocow, Sokow Miasg, Zywic y korzenia do potraw zaprawowania Takze Trunkow, Syropow, Wodek Lekiwarzew, Konfektow...*, Kraków: W Drukarni Bazylego Skalskiego, 1613.

francuski i niemiecki. W wyższych klasach uczono architektury cywilnej i militarnej oraz rysunku²⁵. W katalogu wyszczególniono m.in. następujące publikacje dydaktyczne: z dziedziny matematyki – „Arithmetica practica in usum scholarum” (Kraków 1620)²⁶, Wojciecha Bystrzonowskiego „Informacja matematyczna” (Lublin 1743)²⁷, Józefa Torzewskiego „Rachmistrz polski” (Berdyczów, 1760)²⁸, Patrycego Mikołaja Skaradkiewicza „Arytmetyka sposobom łatwym” (Warszawa 1776)²⁹; z dziedziny geografii – Karola Wyrwicza „Geografia powszechna czasów terazniejszych” (Warszawa 1773)³⁰, Stanisława Ładowskiego „Grammatyka geograficzna” (Warszawa 1774)³¹; poświęcone retoryce – Dominico Decolonia „De arte rhetorica libri quinque” (Lwów 1763 Wilno 1770)³²; dotyczące języka francuskiego – „Nowa praktyczna grammatyka języka francuskiego” (Wilno 1781)³³, „Dykcyonarz przysłów francuskich i kształt mowienia sposobów” (Warszawa 1782)³⁴ i inne.

Rękopiśmienny katalog biblioteki berdyczowskiej z 1781 r. dostarcza informacji na temat struktury i zawartości ówczesnego księgozbioru klasztornego oraz świadczy o szerokim odbiorze produkcji oficyn działających na ziemiach Rzeczypospolitej, a także w pewnym stopniu charakteryzuje repertuar wydawniczy tych wydawnictw. Jeśli chodzi o druki z terenu Rzeczypospolitej wchodzące w skład kolekcji klasztornej, przeważają między nimi publikacje oficyn krakowskich, na drugim miejscu plasują się druki oficyn warszawskich, na trzecim – oficyn lwowskich, na czwartym – oficyn berdyczowskiej. Znaczenie księgozbioru jako źródła do badań bibliologicznych podnosi także fakt, iż pojedyncze z tworzących go pozycji nie zostały zarejestrowane ani w *Bibliografii polskiej* Karola Estreichera, ani w katalogu starych druków wydanych na terenie Ukrainy Jakyma Zapaski i Jarosława Isajewycza³⁵. Przykład stanowi anonimowe wydanie alegorycznej

²⁵ Zob. B. J. Wanat, *Klasztor karmelitów bosych...*, s. 220-223.

²⁶ BNUW, Instytut Rekopisu, f. 1, spr. 6413, Index librorum Bibliothecae..., s. 78. Zapis z katalogu dotyczy dzieła Jana Brożka: *Arithmetica Integrorum...*, Cracoviae: Praelo Novodvorsiano (Ex Typographia Matthiae Andreouienis, 1620).

²⁷ Tamże, s. 81. Zapis z katalogu dotyczy dzieła: *Informacya Matematyczna rozumnie ciekawego Polaka Swiat cały, Niebo, y ziemię, y co na nich iest, w trudnych kwestyach y praktyce iemuż ulatwiaiąca*, [Lublin]: w Drukarni Lubelskiej Societatis Jesu, [post 20 I 1743].

²⁸ Tamże, s. 96. Zapis z katalogu dotyczy dzieła: *Rachmistrz Polski. Toiest [!] Zebranie Wszystkich Reguł Arytmetycznych y Algebrycznych z dostatecznymi informacyami y explikacyami Nowo Oyczystym językiem Wydany...*, [Berdyczów]: w Drukarni Berdyczowskiej Fortecy Najświętszej Panny Maryi..., 1760.

²⁹ Tamże, s. 93. Zapis z katalogu dotyczy dzieła: *Arytmetyka czyli Nauka o Rachunkach Sposobem łatwym, y do wyższej Matematyki Reguł przystosowanym/ z Autorow wyborzych Zebrana...*, W Warszawie: Nakładem Michała Groella..., 1776.

³⁰ Tamże, s. 79. Zapis z katalogu dotyczy dzieła: *Geografia Powszechna Czasow Terazniejszych Albo Opisanie krótkie kraioŹ całego świata ... Z najświeższych wiadomości, Kraiopisarzów, i Wędrowników Zebrana, Ku pożytkowi Młodzi Narodowej na szkoły publiczne Wydana*, W Warszawie: w Drukarni I. K. Mci i Rzeczypospolitej in Collegio Soc. Jesu, 1773.

³¹ Tamże, s. 95. Zapis z katalogu dotyczy dzieła: *Grammatyka Geograficzna...* T. 1-2, W Warszawie: w Drukarni J. K. Mci y Rzeczypospolitej u XX. Scholarum Piarum, 1774.

³² Tamże, s. 93, 95. Zapis z katalogu dotyczy dzieła: Dominique de Colonia, *De Arte Rhetorica Libri Quinque : Lectissimis veterum Auctorum Aetatis Aureae, Perpetuisque Exemplis Illustrati*, Lublini: Typis Collegii Societatis Jesu, 1763; Vilnae: Typis Academicis Soc. Jesu, 1770.

³³ Tamże, s. 94. Zapis z katalogu dotyczy dzieła: August Abry, *Nowa Praktyczna Gramatyka, Czyli Nowy, Jasny, y Łatwy Sposob uczenia się Języka Francuskiego : Służący Osobom Oboiey Płci, Z należytym wyłożeniem Polskim Językiem wszystkich Reguł i Terminow...*, W Wilnie: w Drukarni Królewskiej przy Akademii, 1781.

³⁴ Tamże, s. 95.

³⁵ Zob. Я.П. Запаско, Я.Д. Ісаєвич, *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні*. Кн. 1: 1574-1700. Кн. 2: 1701-1800, Львів 1981-1984.

opery politycznej *Polusia córka Kołodzieja, czyli Wolność oswobodzona*³⁶ Wincentego Ignacego Marewicza (1755-1822), której egzemplarz tłoczony w Berdyczowie zachował się w Narodowej Bibliotece Ukrainy im. W.I. Wernadskiego³⁷. K. Estreicher rejestruje trzy edycje *Polusi*, w tym dwie z 1789 i jedną z 1791 r. (wszystkie bez miejsca druku)³⁸. Wydanie *Polusi* z 1789 r. jako berdyczowskie notuje B.J. Wanat w swoim katalogu zamieszczonym w monografii o drukarni berdyczowskiej, ale nie podaje ścisłego opisu bibliograficznego tej pozycji³⁹. Do tej pory ustaliłam, że ukazało się pięć edycji *Polusi* z rokiem 1789 wytłoczonym na kartach tytułowych. Jedną edycję zidentyfikowano jako berdyczowską (była o niej mowa wyżej). Egzemplarz *Polusi* ze zbioru Biblioteki Instytutu Badań Literackich (sygn. XVIII.1.653.adl) jest inny – taki sam egzemplarz znajduje się w Dziale Rządziej Książki Biblioteki Narodowej im. W. Stefanyka we Lwowie (sygn. СТ-I 78247). Egzemplarze trzeciego wydania są przechowywane w Bibliotece Narodowej Ukrainy im. W.I. Wernadskiego (sygn. In. 6330) oraz w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego (sygn. IV.4497). Egzemplarz czwartej edycji utworu W.I. Marewicza posiada Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (sygn. XVIII-11.994). Egzemplarz piątego wydania znajdziemy w bibliotece PAN i PAU w Krakowie (sygn. St. Dr. 319). Przedstawiona informacja poszerza wiedzę o repertuarze druków oficyny karmelitańskiej i uzupełnia luki w wiedzy o edycjach opery W.I. Marewicza.

Zaprezentowany w artykule materiał źródłowy świadczy o tym, że pozostałości po bibliotece klasztoru karmelitańskiego w Berdyczowie stanowią ważny zabytek kultury i historii. Efektem dalszych badań księgoznawczych powinno być naukowe opracowanie katalogu tego zespołu, z odniesieniem do inwentarza rękopiśmiennego z 1781 r. jako źródła bibliologicznego oraz dokumentującego kulturę zakonną i szerszej – kulturę książki.

Streszczenie

Berdyczowski klasztor karmelitów bosych pw. Niepokalanego Poczęcia NMP znajdował się na terenie diecezji kijowskiej, później – łucko-żytomierskiej, w obrębie Polskiej Prowincji Karmelitów Bosych pw. Ducha Świętego. Fundatorem konwentu był wojewoda kijowski Janusz Tyszkiewicz, który zbudował go jako wotum za uwolnienie z niewoli tatarskiej. Aktu erekcyjnego dokonał 19 VII 1630 r. w Trybunale Koronnym Lubelskim. Po kasacji klasztoru przez władze rosyjskie w 1866 r. jego księgozbiór został w 1878 r. przewieziony do Kijowa i przekazany Bibliotece Uniwersyteckiej, a następnie wraz z nią włączony w latach 1927-1928 do Biblioteki Narodowej Ukrainy. Rękopiśmienny katalog

³⁶ BNUW, Instytut Rękopisu, f. 1, spr. 6413, Index librorum Bibliothecae..., s. 94. Zapis z katalogu dotyczy dzieła: I.W. Marewicz, *Polusia Córka Kołodzieja Czyli Wolność Oswobodzona. Opera Tragiczna w Dwoch Aktach Z Rosyjskiego na Polski język przetłumaczona*, [Berdyczów: Drukarnia Karmelu Fortecy Najświętszej Marii Panny], 1789.

³⁷ ДКН, Волинський губернський комітет по охороні пам'яток мистецтва і старовини, № 1400. Na temat atrybucji tego wydania zob.: І.О. Ціборовська-Римарович, *Невідоме в бібліографії бердичівське видання опери-драми В.І. Маревича «Polusia»: історико-книгознавчий та друкарський аспект*, [in:] *Бібліотека. Наука. Комунікація: Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек. Матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ. 3-5 жовтня 2017 р.)*, Київ 2017, s. 180-183.

³⁸ E. XV-XVIII, 22, 151.

³⁹ Zob. B.J. Wanat, *Drukarnia Karmelu Fortecy Najświętszej Marii Panny w Berdyczowie*, Kraków 2002, s. 333.

biblioteki klasztornej z 1781 r. jest ważnym źródłem do historii i charakterystyki karmelitańskiej kolekcji. Spis zawiera 3467 opisów bibliograficznych obejmujących 7264 tomy (uporządkowane w 20 działach tematycznych). Księgoznawcza analiza treści katalogu pozwoliła na zestawienie danych statystycznych i tematycznych dotyczących druków polskich znajdujących się w bibliotece klasztornej.

Słowa kluczowe: klasztor karmelitów bosych w Berdyczowie – księgozbiór klasztorny – katalog rękopiśmienny księgozbioru klasztornego – Biblioteka Narodowa Ukrainy im. W.I. Wernadskiego.

Summary

Polonica in the Library of Berdychiv Friary of Barefoot Carmelites (according to the manuscript catalogue 1781)

The Holy Virgin's Conception Berdychiv Friary of Barefoot Carmelites was situated within the Kyiv, later Lucko-Zhytomyr diocese, the Holy Spirit Polish Province of the Barefoot Carmelites. The monastery was founded by Kyiv voievoda Janusz Tyszkiewicz in 1630, as a votive offering for rescuing from the Tatar bondage. The Berdychiv Friary was the centre of religious ideology and culture, and its activities were aimed at the dissemination of Roman Catholicism in ethnic Ukrainian territories. It was abolished by Russian authorities in 1866, and books were transferred to the Library of S. Volodymyr University in Kyiv. In 1927-1928 Berdychiv's book collection was transferred to the V.I. Vernadski National Library of Ukraine from the Library of S. Volodymyr University in Kyiv. Nowadays the Berdychiv Friary Library is the largest book collection of the Roman-Catholic monasteries' libraries in Ukraine. The manuscript catalogue of this Library titled „Index librorum Bibliothecae Carmelitarum Discalc[eatorum] Conventus Berdicoviensis” and dated 1781 is an important source for historical and book studies. It's preserved in the Institution of Manuscript of V. Vernadski National Library of Ukraine. The catalogue consists of 3467 bibliographical descriptions of 7264 volumes and divided into 20 subject sections. Correlation of statistical and subject data on Polish printings from this library was offered as a result of book analysis of the catalogue content. The book production of the printing-houses from 22 cities on the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth and from nine cities of Western Europe are represented in manuscript catalogue.

Key words: Berdychiv Friary of Barefoot Carmelites – monastic library – manuscript library's catalogue – V. Vernadski National Library of Ukraine.